

С. П. Мороз, кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри теорії та історії
держави і права Академії митної служби України

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ГУМАНІСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ДЕРЖАВИ

Звернено увагу на закономірні зв'язки, що утворюють громадянське суспільство як самостійний системний об'єкт, а також об'єднують державу і громадянське суспільство та формують стійку основу сучасного державно-організованого суспільства.

The author's attention is paid to the natural connections forming the civil society as an independent system object, consolidating the state and the civil society and laying down the foundations to the modern state-organized society.

Ключові слова. Громадянське суспільство, модель державного устрою, громада, соціальна самоорганізація.

Вступ. Громадянське суспільство і держава, будучи взаємопов'язаними і взаємодіючими соціально-правовими реальностями, обумовлюють і визначають сучасні тенденції розвитку всіх складових державно-організованого суспільства. Механізм цієї взаємодії відображає трансформацію індивідуальної і групової свідомості в суспільну свідомість, результат якої прямо або опосередковано впливає на формування сучасного ідеалу справедливого устрою.

Громадянське суспільство не було провідною темою вітчизняної політико-правової думки [1], як предмет наукової розробки ця тема задіяна лише на початку 90-х рр. ХХ ст. [2, 3, 4, 5, 6, 7]. У руслі всебічного переосмислення політико-правової спадщини мислителів України проблема громадянського суспільства виявляла себе як складова, наприклад, концепції свободи нації, концепції місцевого самоврядування, концепції державотворення [8, 80–82; 9, 308–315; 10, 107–114].

Процес формування громадянського суспільства складний, суперечливий, характеризується тривалістю. У завершеному стані громадянське суспільство не сформовано в жодній країні. Історико-філософський, політико-правовий аналіз у загальноорієнтованому вигляді дозволяє виокремити три основних періоди розвитку теоретичних уявлень про громадянське суспільство: **перший** (від античності до Нового часу) – ототожнення держави і суспільства, пошук гармонійної моделі державного устрою з використанням категорій свободи,

© С. П. Мороз, 2009

справедливості; **другий** (від Нового часу до другої полов. ХХ ст.) – уявлення про громадянське суспільство як засіб впливу та обмеження державної влади; **третій** – (з другої полов. ХХ ст. і до нашого часу) – домінування концепції громадянського суспільства, як суспільного ідеалу [1, 11]. У першому періоді проблема громадянського суспільства згадується опосередковано або в контексті інших проблем, другий і третій періоди виявилися більш наближеними до усвідомлення безпосередньо функціонального і механізованого характеру громадянського суспільства. Загалом, як ідея, так і практика громадянського суспільства розвивалася в руслі гуманістичних традицій поглядів на людину [12, 95], правового забезпечення прав людини [13, 227].

Вважається, що громадянське суспільство – необхідна складова державно-організованого суспільства у напрямі демократії. Теорія громадянського суспільства тісно пов'язана з усвідомленням специфіки, **по-перше**, взаємин особи та суспільства, особи й держави; **по-друге**, взаємин суспільства і держави, що є відображенням індивідуалістського та етатистського підходів в усвідомленні головної або похідної ролі людини чи суспільних інститутів (“держава для людини” чи “людина для держави”) [14, 520].

Постановка завдання. Проблема громадянського суспільства як відображення гуманістичної традиції [15, 298] еволюції державотворення пропонуємо розглянути в таких аспектах: **по-перше**, виокремити закономірні зв'язки, що утворюють громадянське суспільство як самостійний системний об'єкт; **по-друге**, виявити закономірні зв'язки, які об'єднують державу і громадянське суспільство, формують стійку основу державно-організованого суспільства.

Результати дослідження. Громадянське суспільство у контексті інтерпретації суспільства як форми виявлення самоорганізації (екстенсивної або інтенсивної) абсолютно самоврядних, незалежних індивідів та їх груп, взаємодія між якими характеризується або взаємопогодженням (миром), або конфронтацією (війною), розглядається як певний рівень (етап) розвитку суспільства, спрямований на подолання хаосу (конфронтації, війни). Еволюція суспільства у напрямі подолання хаосу знайшла оформлення у вигляді держави – специфічної політико-територіальної організації суспільства.

На перший погляд може здатися, що держава, як системоорганізуючий фактор суспільних відносин, у власному розвитку поглинає суспільство чи замінює його власною субстанцією, що було характерно для античності та середньовіччя, тоталітарних режимів нового та новітнього часу. Але суспільство в умовах держави не тільки зберігає свою сутність і цілісність, а й набуває нових властивостей, здатних зберігати системність за нових умов [15, 294]. Суспільство не може розчинитися в державі, бо воно – його першооснова, умова визначення тенденцій розвитку самої держави, хоча й виступає відтепер у ролі лише частини іншої – державної, як більш складної порівняно з попередньою, системи організації людей. В

умовах держави суспільство спромоглося подолати негативні прояви власної організації – від абсолютизації до відносності самоврядності й незалежності, притаманних людській природі та її колективам (об'єднанням). У недержавній суспільній організації людей самоврядність і незалежність у міру матеріального самоствердження набули саме абсолютних властивостей, що з часом виявилися загрозливими для існування самої суспільної організації. Подолати негативні прояви суспільної організації вдалося саме за наявності держави. Натомість держава у розвитку та функціонуванні спричиняє власні негативні прояви. Наприклад, як самодостатня суспільна організація не завжди могла адекватно враховувати самоврядність і незалежність (потреби й інтереси) людини, її колективів, що призводить до відчуженості держави від суспільства. Держава як досконала форма суспільної організації без урахування суспільної думки не здатна уникнути хаосу без унесення коректив у власну діяльність. Аналіз взаємодії суспільства (за держави – громадянського суспільства) і держави дає підстави визначити її взаємодіючими, взаємозумовленими і взаємодетермінуючими чинниками суспільного розвитку. Таким чином, державно-організоване суспільство як відображення сфери приватних (недержавних) відносин, зумовлених взаємодією індивідуальних і колективних потреб та інтересів, детермінованих реалізацією свободи (в інтерпретації відповідної епохи) людини, вплив яких на суспільні відносини вирішальний [16, 11–17], може називатися громадянським суспільством.

Можна припустити, що громадянське суспільство – це будь-яке державно-організоване суспільство. Задля наукової справедливості необхідно наголосити, що практика реалізації громадянського суспільства починається переважно з кінця XVII–XVIII ст., у контексті юридичного визначення правового статусу соціальних суб'єктів: особи (природні права), громадянина (право на життя, свободу, власність), суспільства (громадянське суспільство, яке створюється волею громадян) і держави (державний суверенітет).

Взаємовідносини громадянського суспільства і держави, як свідчить практика, складні, різноманітні за змістом, не завжди однозначні, що й визначило різні підходи [11].

Перший – громадянське суспільство можливо лише в демократичній державі, а демократія неможлива без громадянського суспільства [15, 296], прикладом є сучасні західноєвропейські держави. Їх досвід демонструє, що розвиток громадянського суспільства здійснюється на основі саморегуляції, а його члени намагаються обмежити вплив держави на процеси, які в ньому відбуваються. Держава під впливом громадянського суспільства набуває нових якостей, наприклад, стає правовою державою. Однак в умовах, коли інститути громадянського суспільства ще не самодостатні, вплив держави значно відчутніший, ніж тоді, коли такі інститути належним чином функціонують і не потребують опіки держави. Громадянське суспільство формується здебільшого “знизу”. У громадянському суспільстві, на відміну від держави, діють не вертикальні, котрі базуються на підкоренні знизу, а горизонтальні відносини, передумовою яких стає конкуренція та взаємодія між юридично вільними і рівноправними суб'єктами.

Другий – громадянське суспільство можливе в будь-якій державі – це універсальна форма державно-організованого суспільства. Сутність громадянського суспільства виявляється у самоорганізації колективів, які утворюють незалежне від держави джерело впливу індивідуальної свідомості на суспільну свідомість. Суспільну свідомість не можна ототожнювати з державою, бо вона на історичних теренах продемонструвала здатність зруйнувати державу. Держава може її послабляти і пригнічувати, але зовсім знищити не може. Отже, громадянське суспільство здатне впливати на державу як публічну організацію за допомогою індивідуальних чи колективних приватних потреб та інтересів. Логічно припустити, що громадянське суспільство і держава не можуть уникнути певних суперечностей, розв'язання яких сприяє, з одного боку, вдосконаленню держави (як у механізменому, так і функціональному аспекті), з іншого – оптимізації розвитку суспільства. Саме громадянське суспільство породжує нові суспільні сили, нові історичні постаті, нові держави. Ці два феномени – конкуренти в боротьбі за вплив на суспільну свідомість. Під тиском громадянського суспільства держава проводить реформи.

Єдність громадянського суспільства і держави визначається наявністю однакових цілей і завдань, орієнтовано-узагальненим напрямом яких стають права людини.

Згідно з першим підходом така єдність можлива за демократичного режиму (правова держава). Правова держава втілює в собі скелет суспільства, розпад якого неминуче позначається і на самому суспільстві, яке перетворюється на конкуруючі без правил абсолютні самоврядні, незалежні частини, нескінченне з'ясування стосунків між якими стає метою їх діяльності. Можна констатувати факт, що правова держава може формуватися лише в органічній єдності з громадянським суспільством, яке виступає домінантою в цій єдності. Певна “зверхність” громадянського суспільства стосовно держави спрямована на відкритість, публічність політичного, суспільного життя та легітимність, справедливість головних владних інституцій [17]. У руслі демократії сформовано ліберальну модель правової держави, за якою визнається, що громадянське суспільство існує лише в політико-правовій реальності країн Західної Європи та Північної Америки, і заперечується його існування, наприклад, у пострадянських країнах.

За другим підходом, громадянське суспільство розглядається як історична категорія, що здатна до еволюції, в ході якої виявляється інтенсивність взаємовпливу між державою та суспільством, яка відображає ступінь зрілості громадянського суспільства: “елементарне” (елементи громадянського суспільства іноді впливають на державу), “функціонуюче” (елементи громадянського суспільства мають значний вплив на державну владу), “повноцінне” (громадянське суспільство контролює державу). Але громадянське суспільство не може досягти стану “зверхності” над державою, що не вважається ознакою його недосконалості. Громадянське суспільство залежить від конкретно-історичної практики: форма держави, зрілість соціальних інститутів, використання гуманістичних механізмів та раціональних чинників, на яких

формуються соціальні відносини, тощо. Модернізація сучасної України привертає увагу до другого підходу, моделі громадянського суспільства якого розглядаються в ролі головного чинника суспільного відтворення. Держава може визнавати демократичні принципи організації влади, проте не завжди і не скрізь їх дотримується, але й за таких умов держава не може абсолютно уникнути впливу громадянського суспільства, зберігаючи певний, хоча й хиткий, баланс.

Особливе у громадянського суспільства і держави виявляється в їх специфічних структурах та механізмах. Розуміння змісту, структури й сутності держави та громадянського суспільства допомагає виявити розбіжність між тим, що декларується, та тим, що існує насправді. Держава як організація публічної влади діє в інтересах громадянського суспільства, виступає його формою. Громадянське суспільство – система відносно самостійних і незалежних від держави інститутів і відносин, які покликані спонукати до реалізації інтересів індивідів та їх колективів. Ці інтереси виражаються і здійснюються через численні інститути громадянського суспільства, які діють на основі реального самоврядування. Механізм громадянського суспільства – це відображення: 1) суспільної самоорганізації людей та їх колективів, які формують суспільні відносини й соціальні цінності; 2) об'єктивних передумов (історичного досвіду), які створюють ситуацію вибору форм самоорганізації; 3) вибір форм самоорганізації залежить від права власності, влади і свободи людини як чинників, що визначають основу взаємодії суб'єктів громадянського суспільства. Отже, сутнісна складова громадянського суспільства – це наявність у його межах різних соціальних сил, суспільних організацій. Головною дійовою особою є людина. Громадянське суспільство – це союз громадян-власників, готових брати на себе господарську і політичну відповідальність за стан суспільства. З розвитком громадянського суспільства і становленням правової держави більш очевидним є той факт, що правова держава – це спосіб організації громадянського суспільства. Інтереси та потреби держави і суспільств, які можуть і не збігатися між собою, здатні спричинити їх непримиренне протистояння, особливо в період криз і трансформаційних процесів.

Держава і громадянське суспільство утворюють певну діалектичну єдність, яка виявляється в тому, що чим досконаліше громадянське суспільство, тим менш помітна держава. З іншого боку, чим менш розвинуте громадянське суспільство, тим сильніша держава, яка обмежує можливості суспільства до саморегуляції. Розвиток громадянського суспільства залежить від умов, які формує держава. З іншого боку, громадянське суспільство більше впливає на визначення функцій держави, її державних органів. Наприклад, правотворча діяльність держави тісно пов'язана з діяльністю структурних елементів громадянського суспільства – політичних партій, громадянських об'єднань громадян. Таким чином громадянське суспільство і правова держава доповнюють один одного.

Реалії, в яких формується громадянське суспільство України, потребують ґрунтовного аналізу та осмислення. **По-перше**, стан сучасного українського суспільства – стан трансформації, що супроводжується системною кризою, як об'єктивний процес будь-якого суспільства, що переживає зміну соціальних цінностей. **По-друге**, громадянське суспільство, як інші інноваційні політико-правові інститути, з урахуванням тоталітарного минулого України, реалізуються не з “самого початку”, а в контексті реального історичного розвитку, відповідно, наявністю нових чинників, дія яких не досить усвідомлена (політична глобалізація, економічна інтеграція). **По-третє**, більшість політико-правових інститутів, задіяних у контекст українського державотворення, мають власну практику історико-логічного оформлення. Наприклад, усвідомленню суті правової держави в сучасному розумінні передувала практика поліцейської держави, ліберальної держави. Практика усвідомлення громадянського суспільства охоплює майже століття. При цьому кожен наступний етап спирався на здобутки попереднього. **По-четверте**, реалії українського державотворення супроводжуються одночасною реалізацією і правової, і демократичної, і соціальної держави, як і громадянського суспільства. Як поєднати зазначені політико-правові інститути одночасно? Чи може правова держава бути не соціальною і навпаки? Тому політико-правова детермінанта найбільше потребує адаптації державно-правових ідей європейської цивілізації до традицій і ментальності українського народу.

Більшість науковців схиляються до думки, що одним із чинників негативного впливу стає домінування ліберальних моделей, які заважають знайти гідну відповідь українського народу на історичний виклик. Лібералізм – це невід'ємна складова формування правової держави, який відіграв важливу роль у розвитку свободи підприємництва. Криза сучасного лібералізму [18, 98–101], як у світі, так і в Україні, продемонструвала неготовність більшості населення пройти цей складний шлях, особливо коли відомі його наслідки. А це суттєво корегує традиційне уявлення про правову державу і громадянське суспільство.

Висновки. На основі вищезазначеного можна сформулювати такі висновки.

1. Трансформація будь-якого суспільства, як правило, супроводжується системною кризою майже всіх його сфер. Криза – це відображення порушення сталих зв'язків, що утворюють ціле, інтенсивність її залежить від глибини ураження державно-організованого суспільства. Глибина залежить від послідовності формування зв'язків, що утворюють державно-організоване суспільство як єдину цілісну систему. Серед особливостей суспільних суперечностей в Україні можна виокремити таке: 1) домінування соціалістичної традиції у сфері державної (політичної) влади і господарського управління; 2) капіталістичні відносини у сфері виробництва і накопичення матеріальних благ; 3) звернення до іноземного досвіду у сфері вибору стратегічних напрямів розвитку як до інструмента модернізації, нехтування власних традицій, особливостей менталітету народу.

2. З урахуванням усіх детермінантів оптимізації сучасного державно-організованого суспільства, політико-правовий детермінант виявляє ключовий вплив (з урахуванням глибини кризових явищ) у створенні нормативно-правової бази, яка легітимізує механізм і порядок співіснування осіб, державних та громадських об'єднань тощо.

3. Досвід політико-правових традицій минулого народу України в теоретичних пошуках моделі державної організації суспільних відносин свідчить про домінування самоврядного аспекту [19, 77] в організації держави і суспільного устрою в цілому. У центрі уваги перебувала проблема місцевого самоврядування – громади (М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко). Причиною такої уваги до представницької влади на місцях стала існуюча надмірна централізація держави і прагнення самостійно, на добровільних засадах упорядкувати життя українського народу, керуючись принципом децентралізації. Постановкою і розглядом проблеми про місцеве самоврядування мислителі України вирішували питання про соціально-політичні права людини, її участь в управлінні певною територією, що є близьким до проблеми функціонування громадянського суспільства.

Література

1. Філик Н. В. Державно-правові засади громадянського суспільства [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ України / Н. В. Філик. – К., 2004. – 19 с.
2. Резник Ю. М. Гражданское общество как феномен цивилизации. Часть I. Идея гражданского общества в социальной мысли [Текст] / Ю. М. Резник. – М. : Союз, 1993. – 167 с.
3. Витюк В. В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция [Текст] / В. В. Витюк. – М., 1995. – 91 с.
4. Габриелян О. А. Гражданское общество: истоки и современность [Текст] / О. А. Габриелян, В. А. Гуторов, И. И. Кальной, В. В. Колесников / науч. ред. И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский. – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – 492 с.
5. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення [Текст] / за ред. С. В. Бобровник. – К. : Логос, 1997. – 123 с.
6. Кириченко С. О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст [Текст] / С. О. Кириченко. – К. : Логос, 1999. – 47 с.
7. Кириченко С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави [Текст] / С. О. Кириченко. – К. : Логос, 2000. – 85 с.
8. Мороз С. П. Питання місцевого самоврядування в політико-правовій думці України кінця XVIII – початку XX століття [Текст] / С. П. Мороз // Проблеми державотворення і захисту прав людини : матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2005 р.). Юридичний факультет Львівського національного університету ім. Івана Франка. – Львів, 2005.
9. Мороз С. П. Співвідношення права людини і права народу в політико-правовій думці України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) [Текст] / С. П. Мороз // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2003. – № 3.
10. Мороз С. П. Взаємовплив ідей прав людини і державотворення в Україні (кінець XVIII–XIX ст.) [Текст] / С. П. Мороз // Право і суспільство. – 2004. – № 1.
11. Скворець В. О. Громадянське суспільство і детермінанти оптимізації його розвитку в Україні [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03 / В. О. Скворець // Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.
12. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане [Текст] / И. Кант. – М., 1994. – Т. 1.
13. Гегель Г. Философия права [Текст] / Г. Гегель. – М., 1990.
14. Общая теория прав человека [Текст] / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА, 1996. – 520 с.
15. Чиркин В. Е. Современное государство [Текст] / В. Е. Чиркин. – М. : Междунар. отношения, 2001.
16. Цалін С. Д. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права [Текст] / С. Д. Цалін. – Х. : Основа, 1998.
17. Черноног Р. А. Держава і громадянське суспільство: соціокультурні аспекти розвитку [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03 / Р. А. Черноног / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2003. – 19 с.
18. Тамананга Браян. Верховенство права: історія, політика, теорія [Текст] / Браян Тамананга / перекл. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007.
19. Украинская государственность в XX веке: историко-политологический анализ [Текст] / А. Дергачев (руков. авт. кол.). – К. : Політична думка, 1996.